

De stad in al haar facetten

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2009)

m.m.v. Inneke Baatsen, Bram Caers, Annelies De Bie, Ellen Decraene, Julie De Groot, Anke De Meyer, Kim Overlaet, Jeroen Puttevils, Isis Sturtewagen, Ilja Van Damme, Jonas Van Mulder, Gerrit Verhoeven en Pieter Verhoeven

In 2009 besliste *Stadsgeschiedenis* om van start te gaan met een nieuwe rubriek waarin jaarlijks een overzicht wordt gegeven van wat er verschijnt in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Op die manier hoopt de redactie u op de hoogte te houden van de recente ontwikkelingen in het onderzoek over de Lage Landen. Niet iedereen kan immers systematisch alle historische tijdschriften doornemen op zoek naar interessante lectuur. Zeker de lokale, stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze soms interessant vergelijkingsmateriaal bevatten. Een aantal artikels bevat bovendien inzichten die het lokale belang overstijgen. Deze review zal u daarom samen met de jaarlijkse review van Jan Hein Furnée over de bijdragen in internationale tijdschriften op de hoogte houden van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld.

Dit jaar werden opnieuw 59 historische tijdschriften doorplozen om de voorliggende review samen te stellen: negentien algemene, achttien Belgische en tweeëntwintig Nederlandse periodieken. Door het grote aantal periodieken verschenen in de loop van 2009, was het opnieuw onmogelijk om dit aantal nog verder uit te breiden met stadshistorische bijdragen over de Nederlanden in internationale bijdragen. In totaal werden maar liefst 95 artikels gelezen over (aspecten van) de geschiedenis van steden in de Nederlanden. Door de omvang van dit werk koos de redactie er ook voor om de samenstelling van de review anders te organiseren. Hoe interessant het werk ook is, het lezen van zoveel stadshistorische bijdragen overstijgt de mogelijkheden van één auteur. Daarom zal deze rubriek in de toekomst door verschillende auteurs worden verzorgd die elk een deel van het werk op zich nemen. Dat leidt er onvermijdelijk toe dat niet alle artikelen met dezelfde blik worden gelezen en volgens dezelfde criteria worden beoordeeld, maar het stelt ons wel in staat u deze jaarlijkse review te blijven aanbieden.

Ontwikkeling, groei en planning van steden

Om de ontstaansgeschiedenis van steden te ontrafelen, zijn historici voor een groot deel aangewezen op de resultaten van archeologisch onderzoek. Hoewel dat soort onderzoek is uitgegroeid tot een onmisbare hulpwetenschap voor het middeleeuwse stedenonderzoek, voelen historici zich nog vaak onwennig wanneer ze gebruik maken van de resultaten van deze verwante discipline. Het werken met modellen en de afwezigheid van geschreven bronmateriaal maakt het vaak moeilijk om sluitende uitspraken

te doen. Gert Kortekaas bespreekt deze problematiek kort in ‘Stad wordt stad. Een model’, *Historisch jaarboek Groningen* (2009) 137-141. Het stuk bevestigt meteen dat het moeilijk is conclusies te trekken, behalve de conclusie dat er bijkomende opgravingen nodig zijn om de vroegste ontwikkeling van Groningen in kaart te brengen.

Dat gebrek aan zekerheid omtrent de vroegste ontstaansgeschiedenis van steden komt ook naar voor in J.-L. Kupper, ‘Aux origines de la cité de Liège. Sur deux chartes inédites de 1171 et 1266’, *Handelingen van de Koninklijke commissie voor Geschiedenis*, 175 (2009) 321-342. Door een gebrek aan documentatie, is er immers weinig geweten over de stedelijke ontwikkeling van Luik. Terwijl het bestaan van een jongere ‘koopmansburg’ of *novus vicus* voldoende is geattesteerd en gelokaliseerd, blijven we over de ligging van de *vetus vicus* of ‘oorspronkelijke’ burg in het ongewisse. Op basis van plaatsbeschrijvingen in een charter van 1171 en een akte van de collegiale kerk van Saint-Jean uit 1266, kwam Jean-Louis Kupper tot de stelling dat de oude kern feitelijk overeenkomt met de huidige parochie van Saint-André-sur-le-Marché, waarvan het bestaan teruggaat tot de negende of tiende eeuw na Christus.

In het artikel ‘Archeologisch proefonderzoek op de Graanmarkt te Ninove. Een kleine bijdrage tot de geschiedenis van de stad’, *Het Land van Aalst*, 61 (2009) stellen Maarten Berkers en Sigrid Klinkenberg de eerste resultaten voor van hun archeologisch onderzoek op de Graanmarkt te Ninove. Uit de aanwezige sporen en structuren blijkt dat de markt niet verder teruggaat dan de tweede helft van de dertiende eeuw. Vermits Ninove al in de negende eeuw wordt vermeld, mogen we besluiten dat de stedelijke kern zich niet ontwikkelde rond de Graanmarkt. Verder maakt het archeologisch onderzoek duidelijk dat het westelijke deel van de Graanmarkt, waar de lakenhal stond, een heel andere ontwikkeling doormaakte dan het oostelijke deel van de markt. Waarschijnlijk ontstond de huidige Graanmarkt door het naar elkaar toegroeien van de Varkens- en Graanmarkt.

Niet alleen de archeologie levert diensten aan de historische wetenschap. Ook het huizenonderzoek vergroot onze kennis van de stedelijke ontwikkeling. Vaak doen historici dit soort bijdragen af als saai, maar ze zijn onmisbaar voor een goed begrip van de geschiedenis van de woningbouw in stedelijke omgevingen. Zo biedt de studie ‘Het verdwenen Tympehof te Leuven’, *Jaarboek van het Leuvens Historisch Genootschap* (2009) 99-120 van Jacques Halfants een overzicht van de bouwhistorische aspecten van de vijftiende-eeuwse residentie van de belangrijke Leuvense familie Vanden Tympe. De kunsthistorische analyse in de studie van Linda Van Langendonck en Petra Boekstal over het Mechelse huis ‘De Lepelaar’ biedt interessante cultuurhistorische aanknopingspunten. Zo kan aan de hand van het materiaal uit ‘Het voormalige huis *De Lepelaar* aan de Zoutwerf in Mechelen: Een synthese van het bouwhistorisch onderzoek’, *Handelingen Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, (2009) 231-256 de bewoningsgeschiedenis van het huis worden gekoppeld aan de introductie van Renaissance-elementen in de Mechelse huizenbouw rond 1524-1530. Uit het onderzoek komt naar voor dat de bouwheer in het visverkopersambacht moet worden gezocht, en dat hij daarnaast ook deel uitmaakte van de stedelijke schepenbank.

Later in de tijd situeert zich de bijdrage ‘De gevel verliest een dimensie. Over stedenbouw, mobiliteit en parkeerbonnen in Gent (17de en 18de eeuw)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 63 (2009) 87-100 van Da-

niel Lievois. Ook hij gaat in op een aantal aspecten van de stedelijke woningbouw, maar zijn onderzoek baseert zich uitsluitend op geschreven materiaal. Deze auteur bespreekt namelijk hoe het Gentse stadsbestuur en sommige buurtdekenijen vanaf de zestiende eeuw repressief optraden tegen de zogenaamde ‘derde dimensie’ van huisgevels, zoals uitstekende dakgoten, uithangborden en bordessen. Deze elementen vormden immers een obstakel voor de steeds aanzwellende verkeersdrukte in de commercieel heropbloeiende stad. Hoewel de ordonnanties van 1663 en 1764 een aanzienlijke impact hadden op het straatbeeld en het uitzicht van de huisgevels, moest de mobiliteitsproblematiek nog grondiger worden aangepakt. Dit gebeurde onder andere door het verplaatsen van marktfuncties en het invoeren van nieuwe parkeerboetes.

Een ander aspect van de ruimtelijke ordening komt aan bod in ‘De perceptie van milieuhinder en het onderhoud van riolen in Aalst in de periode 1850-1939’, *Land van Aalst*, 61 (2009) 272-296 van Romain John van de Maele. Een diepteanalyse van een aantal krantenartikels rond vervuiling en reukhinder wijst erop dat vanaf 1850 een uitgebreid en goed onderhouden riolennet als een noodzakelijk goed werd beschouwd. Deze opkomende maatschappelijke bezorgdheid kwam voort uit een aantal economische overwegingen én de vrees voor de aantasting van de volksgezondheid. Het was echter niet het afvalwater zelf maar wel zijn kwalijk ruikende dampen die tot in de eerste helft van de twintigste eeuw in direct verband werden gebracht met het uitbreken van allerlei ziekten. Pas aan het begin van de twintigste eeuw werden de nefaste gevolgen van de vervuiling van het drinkwater zelf als nadelig voor de volksgezondheid aangeduid.

Het Rotterdamse stadsbestuur was tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw gefrustreerd over het vervallen, veel te kleine en weinig prestigieuze stadhuis. In G.H. Medema, “Tot luyster en sieraad van een vermaarde koopstad”. Terugkerende ambities voor een nieuw Rotterdams stadhuis in de achttiende eeuw’, *Rotterdams jaarboekje*, 7 (2009) 131-154 krijgen we alle details over de verschillende plannen om een nieuw stadhuis te bouwen. Verschillende spelers strooiden echter roet in het eten, waardoor de plannen steeds werden opgedoekt en Rotterdam pas tijdens de jaren twintig van de negentiende eeuw een vernieuwd stadhuis kreeg.

Over de Haarlemse architect London verscheen in 2009 een biografische bijdrage van de hand van Leny Wijnands-Van Der Leij. In ‘De Haarlemse architect Jac. London (1872-1953)’, *Haerlem jaarboek* (2009) 118-150 behandelt de auteur de erg uiteenlopende bouwprojecten van deze architect. Het talent van London is vandaag nog zichtbaar aanwezig in het stedelijke en rurale landschap en sommige van zijn panden zijn momenteel genomineerd voor de status van rijksmonument. Gerard Otten behandelt dan weer de (her)aanleg van het Koolwijkpark in Breda. Hoewel het uitgangspunt van zijn onderzoek eerder lokaal is, wordt het in de bijdrage ‘Het Van Koolwijkpark (het voormalige Brabantpark) te Breda. Een generatieconflict in de stedenbouw’, *De Oranjeboom*, 62 (2009) 1-86 mooi gekaderd in bredere, historische ontwikkelingen in de Nederlandse stedenbouw. Waar men tijdens het interbellum nog voor villabouw in een landschapspark opteerde, koos het gemeentebestuur na de Tweede Wereldoorlog radicaal voor de aanleg van een parkachtige invalsweg, annex bungalows in een strakke, moderne stijl.

Mogelijk wordt in de nasleep van het Renaat Braemjaar (1910-2010) de studie van collectieve huisvesting weer helemaal op de stadshistorische onderzoeksagenda ge-

plaatst. Een speciaal themanummer van *Revue du Nord* suggereert alleszins dat het onderwerp nog veel meer aandacht verdient, en richt zich specifiek op de collectieve huisvestingspolitiek in Noordwest-Europa tijdens de periode van de *Trente Glorieuses* (1945-1973). Deze bundel kwam er na een studiedag op 17 oktober 2006 (zie de inleiding van Thibault Tellier, p. 527-529), waarop een comparatief, historisch perspectief centraal werd geplaatst voor een periode waarin Frankrijk, de Benelux, Engeland en het Rijnland in sneltreinvaart afstand namen van de verwoestingen en economische ontwrichting tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Van het vergelijkende onderzoeksopzet is in de uiteindelijke neerslag echter niet veel meer te vinden: buiten een eerder architectuurtheoretische bijdrage van Bertrand Terlinden over sociale woningbouw in België (p. 587-604) en een scherpe analyse van de collectieve woningfilosofie in de voormalige DDR door Jay Rowell (p. 606-622), richt de meerderheid van de bijdragen zich op 'la politique des grands ensembles' in Frankrijk.

Vernieuwend is wel dat de auteurs in bijna alle bijdragen aantonen hoe collectieve woningbouw in Frankrijk eerder een pragmatische uitkomst was van bredere politiek-economische factoren, dan een gedeeld sociaal, stedenbouwkundig of zelfs esthetisch project. Vooral Sabine Effosse (p. 553-562) toont helder aan hoe de uiteindelijke keuze voor collectieve huisvesting na de Tweede Wereldoorlog toeliet om grootschalige overheidssteun te optimaliseren. Door de financiering van de heropbouw van Frankrijk te kanaliseren richting grote bouwwerken wilde men tegelijk de bouwsector moderniseren, de kost van het bouwen terugdringen en een antwoord geven op de stedelijke 'woningnood'. Die werd door de massale trek van het platteland naar de stad al van in de jaren twintig scherp gevoeld, maar vroeg pas om acute oplossingen na de destructie van tijdens de oorlog en de daarop volgende *baby-boom*. Op lokaal niveau impliceerde dit dat voorheen onafhankelijke acties van sociale huisvestingscomités nu innig verstrengeld geraakten met de directieven van de staat (zie de bijdrage van Bruno Duriez, p. 535-552).

Indien de institutionalisering van het collectief wonen al een gelijkaardige utopie deelde, dan was het wel die van een snelle modernisering van het economisch en sociaal leven van de Franse gemeenschap (toegelicht in de bijdragen van Thibault Tellier, p. 575-586, en Jaques Éloy, p. 563-574). De relatief zwakke maatschappelijke verankering van die rationaliseringsgedachte maakte echter dat de collectieve huisvestingspolitiek snel onder vuur kwam te liggen. Uiteindelijk waren het opnieuw bredere maatschappelijke factoren, zoals de economische crisissen van de jaren zeventig en het terugschroeven van de Keynesiaanse *public spending*, die het failliet inluiden van de sociale woningpolitiek tijdens de *Trente Glorieuses*. Dat het stedelijk landschap echter wel fundamenteel 'getekend' bleef door deze periode, blijkt uit de afsluitende bijdrage van Valérie Langlet (p. 623-635), waarin een lans wordt gebroken voor interactieve stadswandelingen die het specifiek karakter van sociale huisvesting als stedelijk 'patrimonium' dichter bij de burger brengen.

De Randstad vroeger en vandaag

Naast het themanummer over collectieve huisvesting, verscheen er in 2009 in het tijdschrift *Holland* een geheel nummer over de Randstad. In de inleiding van dit themanummer maken de redacteurs duidelijk dat de betekenis van de Randstad als

bijzonder urbanisatiepatroon steeds moeilijker te doorgronden is. Van economische complementariteit tussen de steden lijkt nauwelijks nog sprake te zijn en samenhangende, overkoepelende projecten – onder meer in de ruimtelijke ordening – ontbreken volledig. Om de evolutie in de verhoudingen tussen de steden en de ontwikkeling van de Randstad als fenomeen beter te kunnen begrijpen, is een historisch perspectief noodzakelijk, aldus de redacteurs van dit themanummer. Verschillende auteurs proberen daarom aan te tonen dat de Randstad wel degelijk als een samenhangend geheel moet worden gezien. Reinout Rutte en Kim Zweerink tonen op basis van kaartmateriaal, archeologische resultaten en de rijke historiografie over de laatmiddeleeuwse stedelijke ontwikkeling bijvoorbeeld aan dat steden in Holland vaak op hetzelfde moment ontstonden. In ‘Stadswording in Holland (12de-14de eeuw). Ligging in het landschap en vroege ruimtelijke inrichting van de steden in het westen van Nederland’, *Holland*, 41 (2009) 149-167 claimen zij dat dit een gevolg was van veranderingen in landbouw en scheepvaart, economische processen en (internationale) handelsstromen.

Jaco Zuiderduijn betoogt in ‘In hetzelfde schuitje. Collectieve publieke schuld als integrerend fenomeen in laatmiddeleeuws Holland’, *Holland*, 41 (2009) 133-149 eveneens dat de Hollandse steden tijdens de late middeleeuwen een hechte groep vormden. Het creëren van een collectieve publieke schuld in het dertiende-eeuwse Holland stimuleerde volgens hem de samenhang in het gebied van de huidige Randstad. Doordat verschillende steden zich gezamenlijk borg stelden voor betalingsverplichtingen verkregen de steden politieke inspraak en privileges. Zuiderduijn suggereert dat we de collectieve publieke schuld niet alleen mogen zien als een manier om kapitaal aan te trekken, maar ook als een contract tussen vorst en steden. Daarnaast ziet de auteur ook een opvallende parallel tussen de institutionalisering van de Staten van Holland en de centralisering van de collectieve publieke schuld bij dit overkoepelend orgaan.

De ontwikkeling van deze gedeelde financiële verantwoordelijkheid is niet terug te vinden in ‘Groningen en de Oosterse steden. Aantekeningen bij de betrekkingen tussen de stad Groningen en enkele Noord-Duitse steden, in het bijzonder in de jaren 1580-1594’, *Historisch Jaarboek Groningen* (2009) 24-41 van Jan van den Broek. Hij onderzocht op basis van de laat zestiende-eeuwse correspondentie van de stad Groningen de relaties met andere steden. Daaruit blijkt dat Groningen veel meer gericht was op de naburige Duitse steden dan op andere Nederlandse steden, een oriëntatie die nog sterker werd toen Groningen in 1580 het Spaanse kamp verkoos en een blokkade onderging door de Staatse rebellen.

Nikki Brand gebruikt in ‘De Randstad volgens de *ranksize rule*. Acht eeuwen verstedelijking in het westen van Nederland’, *Holland*, 41 (2009) 168-187 de beproefde methode van de *ranksize rule* om op basis van demografische gegevens en onderlinge verhoudingen verstedelijkingsprocessen grafisch weer te geven. De wijzigingen in het verstedelijkingsproces in het westen van Nederland en de verschuivingen in stedelijke hiërarchie die op die manier worden weergegeven, kunnen in combinatie met een uitgebreide historiografische literatuur worden gecontextualiseerd en op die manier aanleiding geven tot het formuleren van nieuwe onderzoekshypothesen. Het uitzonderlijke verstedelijkingsproces van de Hollandse steden in Europese context en de bijzondere ontwikkeling van Utrecht en Den Haag, zijn daarbij de gebruikte voorbeelden.

Paul van de Laar en Kim Zweerink laten in ‘De Randstad: een vreemde metropool’, *Holland*, 41 (2009) 187-206 zien hoe investeringen in infrastructuur er niet alleen voor zorgden dat de steden van de Randstad nauw met elkaar werden verbonden, maar dat zo ook de verschillende delen van het land aaneengeschakeld werden tot één nationaal geheel. De auteurs hebben echter niet alleen oog voor de positieve effecten. De strijd tussen Amsterdam en Rotterdam over een goede treinverbinding met Keulen en een efficiëntere zeeverbinding zijn mooie voorbeelden van fricties. Desondanks wordt de Randstad zowel nationaal als internationaal als een ruimtelijk en economisch geïntegreerd netwerk gezien bestaande uit complementaire steden, die elkaar aanvullen door economische specialisatie. Maar ook deze stelling moet worden genuanceerd. Dat blijkt namelijk uit het artikel F. Van Oort, M. Burger, M. Thissen en E.-J. Visser, ‘De ontwikkeling van economische specialisaties en complementariteit in de Randstad in de periode 1963-2004’, *Holland*, 41 (2009) 240-252 waarin wordt geargumenteed dat er van economische complementariteit in de praktijk weinig sprake was.

Harm Kaal behandelt in ‘Cultuur in de Randstad. De stedelijke overheid en het culturele leven in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, 1900-1940’, *Holland*, 41 (2009) 207-217 de culturele ontwikkelingen tijdens de periode 1900-1940 in de drie grootste steden van Holland. De auteur gaat na in welke mate deze ontwikkelingen werden beïnvloed en/of gestuurd door de bemoeienissen van de stedelijke overheden en van de nationale staat. Volgens de auteur kunnen er een aantal redenen worden aangehaald die de financiële en organisatorische betrokkenheid van de (stedelijke) overheid bij het culturele leven kan verklaren: reformisme of ‘beschavingsdrang’, het behoud van de openbare orde en stadspromotie. Hoewel dit laatste aanleiding was (en nog steeds is) voor onderlinge na-ijver, kwam er een uniform ‘cultuurbeleid’ tot stand dat later werd overgenomen door de nationale staat.

Han Meijer betoogt in ‘Delta-stedenbouw – een vak apart. Stadsvorming en waterbouw tussen conflict en consensus’, *Holland*, 41 (2009) 218-239 dat water en stedenbouw vanaf het ontstaan van de Hollandse steden in de middeleeuwen tot vandaag erg met elkaar zijn verbonden. Delta’s, rivierknooppunten en het veenlandschap achter de duinenrijen vormden weliswaar aantrekkelijke vestigingsplaatsen, maar door ecologische veranderingen werd de aanleg van dijken al snel noodzakelijk. Tegenstrijdige belangen bemoeilijkten echter zeer sterk de organisatie en het beheer van de waterhuishouding. Daar kwam in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw kort even verandering in, toen de waterbouwkundige infrastructuur en ruimtelijke ordening de bevoegdheid werden van de nationale staat. De Nederlandse staat vatte deze grote waterstaatkundige werken dan ook op als medium voor het uitdragen van een ideologie van nationale eenheid en propageerde de strijd tegen het water als een onderdeel van de nationale identiteit. Op het einde van de twintigste eeuw kwam er evenwel een einde aan het tijdperk van de centraal geleide ruimtelijke ordening.

Daarnaast verschenen er ook twee interessante bijdragen in 2009 over de omgang met historisch materieel erfgoed in de hedendaagse stad. Annuska Pronkhorst belicht in ‘De Hofbogen – het langste gebouw van Rotterdam’, *Rotterdams jaarboekje*, 7 (2009) 252-262 het plan dat door Hofbogen B.V. in 2008 werd voorgesteld in het kader van de re-integratie van het in verval geraakte Rotterdamse Hofpleinviaduct. Dit bijna twee kilometer lange betonnen complex wordt doorkruist een groot aantal

stadswijken, waardoor een investering in een hernieuwde uitstraling van het oude spoorwegviaduct des te interessanter is. De creatie van groene recreatieruimte op en naast het historisch industrieel erfgoed in combinatie met een economische revitalisatie van de 'puien' onder de brugbogen biedt immers de kans tot een grondige kwaliteitsverbetering en 'gentrification' van Rotterdams noordelijke stadswijken. Annuska Pronkhorst maakt daarom ook terecht de vergelijking met het Parijse *Viaduc des Arts*.

Economische ontwikkelingen en consumptie

David Kusman bekijkt in 'Asymétrie de l'information et crédit médiéval. Les déboires financiers du comte Renaud Ier de Gueldre avec le banquier astésan Tadeo Cavazzone à la fin du XIIIe siècle', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 12 (2009) 76-113 de economische theorievorming over kredieten (informatieasymmetrie, speltheorie) met betrekking tot de financiën van laatmiddeleeuwse territoriale heren in de Nederlanden. Hij bestudeert als casus Reinoud I van Gelre (1255-1326), die gebruikmaakte van de kredieten van de Piëmontese bankier Tadeo Cavazzone om zijn territoriale uitbreidingspolitiek te financieren. Uiteindelijk keerde de aanvankelijk zeer bruikbare lening zich tegen Reinoud: graaf Gewijde van Vlaanderen kocht de lening bij Cavazzone af en verwierf zo de voogdij over het graafschap Gelre.

In 2009 besteedden nogal wat economische historici aandacht aan allerlei verbruiksbelastingen. Jean-Marie Duvosquel bezorgt in 'Le tarif du tonlieu et du winage de Comines établi en 1354 et son renouvellement en 1542', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 175 (2009) 343-370 een kritische teksteditie van de toltarieven van het stadje Comines in het graafschap Vlaanderen uit 1354 en 1542. Duvosquel schetst de institutionele geschiedenis van de belastingheffing op de transithandel door het stadje aan de hand van tarieflijsten. Vooral de producten van de bloeiende lakennijverheid werden omstandig besproken in de tolreglementen. Rudolf Bosch maakt in de micro- en macro-economische studie "'Van den assisen van der biere.'" Brouwnijverheid, bierconsumptie en de stedelijke financiën in Arnhem, 1300-1550', *Historisch jaarboek voor Gelderland* (2009) 87-128 volop gebruik van de archivalische rijkdom die de stedelijke administratie in de vorm van een mooie reeks stadsrekeningen heeft nagelaten. Bosch besteedt uitgebreid aandacht aan alle facetten van deze economische sector zoals dat al in heel wat gelijkaardige publicaties in het verleden gebeurde. Zo kijkt hij naar de totale productie en consumptie per capita, de structuur van de brouwersbedrijven, import en export van bier en de fiscalisering van deze essentiële sector. Bovendien koppelt hij de evolutie van de opbrengsten van de bieraccijnzen aan de algemene economische conjunctuur te Arnhem.

Albert Janssens pluist in 'Wijn in Brugge tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw. Hoeveelheden, prijzen en consumptie', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 146 (2009) 141-168 de aanvoer en het verbruik van wijn in het vijftiende-eeuwse Brugge uit. Op basis van vier zeer gedetailleerde cahiers opgesteld door de stedelijke administratie en de stadsrekeningen kan de auteur de relatieve populariteit van de verschillende types wijn (Frans, rijnwijn, mediterraan), de afnemers en het totale verbruik per hoofd in kaart brengen. De belangrijkste consumenten waren de stad zelf (in de vorm van allerlei presentwijnen en feesten), de adel en de vreemde kooplieden.

Voor de gemiddelde ambachtsman bleef wijn te duur. Gezien deze kleine groep grote afnemers en een grote massa van mensen die geen wijn dronken is het enigszins vreemd te noemen dat de auteur toch het wijnverbruik per capita (boven de 40 liter en soms pieken tot 70 liter) berekende.

Erik Aerts belicht in 'Dorst heeft een prijs. Bierprijzen te Lier tussen 1400 en 1800', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 87 (2009) 587-644 het prijsvormingsmechanisme van Liers bier in de late Middeleeuwen en de nieuwe tijd. Erik Aerts onderscheidt twee expansiefasen in de Lierse brouwindustrie. De eerste zet aan in 1440 en houdt aan tot 1475. De tweede expansiefase vangt aan rond 1650. Lier manifesteert zich dan steeds meer als bierexporteur en oogst succes door de relatief lage prijs tegenover andere exportbieren. De prijs van het bier in Lier zelf werd sterk gereguleerd door de stedelijke overheid. De sociale politiek van prijsstabiliteit van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw moest verlaten worden als gevolg van de algemene inflatie van de zestiende eeuw. Toch bleef de stadsmagistraat het opportuun vinden om maximumtarieven voor bier vast te leggen, aanpasbaar naar rato van de graanprijzen.

Uit het artikel '*Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6.1 (2009) 3-25 van Johan Poukens, over de verschuivingen in de productie en consumptie van alcoholische dranken in het achttiende-eeuwse Hasselt, blijkt dat de toegenomen voorkeur voor jenever en nieuwe warme dranken zoals koffie, vooral dan lager op de sociale ladder, zorgde voor een daling van het bierverbruik. Biertappers en herbergiers kwamen klem te zitten tussen stijgende inkooprijzen voor bier, rigide prijs- en kwaliteitsregels opgelegd door de stedelijke magistraat en het brouwersambacht, en een dalende vraag. Jeneverstokers deden het dan weer veel beter omdat de consumenten zich rechtstreeks tot hen richtten en zo de tussenpersonen zoals herbergiers en jeneverkoten omzeilden. Dit laatste zou mee aan de basis liggen van de sterke ontwikkeling van de jeneverproductie waarvoor Hasselt zo bekend is geworden.

Net als de drankproductie in Hasselt maakte ook de melkproductie als gevolg van de industrialisering grote transformaties door in Arnhem tussen 1879 en 2003. Jos Lankveld beschrijft in 'Melkinrichtingen in Arnhem (1879-2003). De koninklijke bakermat van de Nederlandse zuivelindustrie in de Kerkstraat', *Historisch jaarboek voor Gelderland* (2009) 225-273 hoe de productie van enkele honderden liters per dag evolueerde naar een grootschalige, verregaand geautomatiseerde zuivelfabriek. Daarbij heeft de auteur oog voor de dynamische samenwerking tussen stad en platteland bij de productie van melk.

Joey De Keyser leverde in 2009 een bijdrage aan een klassiek vraagstuk uit de economische geschiedenis: de verschuiving van het economisch zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen. Zijn systematische analyse van de contemporaine geschriften van 'buitenlanders' in de laatmiddeleeuwse en zestiende-eeuwse Nederlanden biedt een bijzonder verfrissend perspectief. De Keyser gaat in 'De visie van vreemdelingen op de verschuiving van het commerciële zwaartepunt van Brugge naar Antwerpen (14de-16de eeuw)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 146 (2009) 269-307 verder dan het occasioneel vermelden van citaten uit deze verslagen zoals dat in de historiografie meestal gebeurt. Wel komt hij bij de klassieke verklaringsschema's terecht, met name de politieke destabilisering tijdens de oorlogen tussen Brugge en keizer Maximiliaan aan het einde van de vijftiende eeuw en de relatieve rust en veiligheid

in Antwerpen, de ontwikkeling van financiële markten en het toenemende belang van Engeland, Centraal-Europa, de Nieuwe Wereld en het Verre Oosten.

Jeroen Puttevils bestudeert in 'Klein gewin brengt rijkdom in. De Zuid-Nederlandse handelaars in de export naar Italië in de jaren 1540', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6.1 (2009) 26-52 de rol van kleine Antwerpse handelaars in de handel op Italië tijdens de gouden eeuw van Antwerpen. In dit artikel wordt aan de hand van de registers van de Honderdste Penning onderzocht hoe de Zuid-Nederlandse kooplui in het midden van de zestiende eeuw een niche hadden verworven in de exporthandel met Italië. Omwille van de juiste netwerken met de Venetiaanse markt, het beschikken over de vereiste *know-how*, de vraag vanuit het Verre Oosten naar de Nederlandse exportproducten (waarvoor Venetië de *gateway* was) en het gunstige economische klimaat in de Zuidelijke Nederlanden konden vooral de kleinere handelaars zich opwerken op de Venetiaanse markt. Het resultaat was volgens Puttevils een democratisering van de internationale handel die hand in hand ging met een emancipatie van de Zuid-Nederlandse (kleinere) handelaars.

Jord Hanus stelt in 'Een efficiënte pre-industriële kapitaalmarkt? Het vroege zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch als voorbeeld', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6.3 (2009) 82-113 de vraag in welke mate pre-industriële kapitaalmarkten efficiënt waren. Hij toetst de efficiëntie aan de hand van een aantal maatstaven, waaronder de identiteit van de deelnemers aan de kapitaalmarkt, de intrestvoet en het institutionele raamwerk. Via de combinatie van door de stedelijke overheid geregistreerde krediettransacties berustend op onroerend goed, komt hij tot de conclusie dat relatief brede sociale lagen van de stedelijke samenleving en het hinterland van 's-Hertogenbosch actief waren op de rentemarkt. De rijken deden dit uiteraard voor grotere bedragen en op een meer frequente basis dan degenen die lager in de fiscale stratificatie stonden. Interessant zijn verder de conclusies over de bemiddelende rol van de stadssecretaris en de relatieve benadeling van alleenstaande vrouwen die een hogere rentevoet diende te betalen als debiteur en een lagere intrestvoet konden genieten als crediteur.

De zeventiende-eeuwse economie komt in 2009 amper aan bod, tenzij dan in de bijdrage H.F. Boon en Catherine A. Langedijk, 'De vingerhoednijverheid in en om Utrecht in de zeventiende en achttiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2009) 157-197. Dit summiere artikel vertelt het verhaal van de vingerhoedmakerij in en om Utrecht tussen 1628 en 1800. De auteur gaat dieper in op het beperkt aantal families die deze kleine sector controleerden dankzij goed gekozen huwelijkspartners die kapitaal of technische knowhow aanleverden.

Nieuwkomers in de stad

Migratie was ook in 2009 een populair onderzoeksthema. Het *Noordbrabants historisch jaarboek* wijdde zelfs een themanummer aan dit onderwerp. Dat leidde tot een aantal zeer interessante bijdragen zoals het artikel 'Informatiestromen en kettigmigratie in de migratiebewegingen naar het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 22-43 van Jan De Meester. Hij onderzocht aan de hand van zestiende-eeuwse poortersboeken en inschrijvingslijsten van leerling-droogscheerders op een kritische manier de rol van kettigmigratie. Informatiestromen konden volgens hem migratiebewegingen genereren en bij Duitse droogscheerders was er zelfs sprake

van volgmigratie. Ander bronnenmateriaal zal echter moeten uitwijzen of ook migratienetwerken een rol speelden.

In hetzelfde nummer verscheen Leo Adriaenssen, 'Afstoten en aantrekken: Migratiestromen uit stad en meierij van Den Bosch tijdens de Opstand', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 44-70. De auteur maakt een typologie van de emigratie tijdens de Opstand (1568-1648). Laag gekwalificeerde migranten blijven daarbij echter grotendeels 'onzichtbaar'. Volgens Adriaenssen kon migratie lineair, triangulair, polygonaal en circulair zijn. Hij onderscheidt daarbij een zestal migratiemotieven, waarvan het gebrek aan (fysieke, politieke en economische) veiligheid wellicht het belangrijkste was. Het resultaat van al deze emigratie was alleszins een blijvende sociaaleconomische verarming van het landschap.

Nog in hetzelfde themanummer belicht Elke Ortmanns in 'Van de Hoogstraat tot Onder den Toren: De ruimtelijke spreiding van immigrant-kleinhandelaars in Mechelen omstreeks 1796', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 71-98 de vestigingsplaats van immigrant-kleinhandelaars in Mechelen op het einde van de achttiende eeuw. Hieruit blijkt dat de duurdere winkels zich in het commerciële hart van de stad bevonden. Ook migranten wisten daar hun plaats op te eisen, al waren zij gemiddeld iets ouder. Gemigreerde kleinhandelaars trof je ook in grote getale aan in redelijk nieuwe winkelbuurten. Het ging daarbij in de eerste plaats om relatief jonge migranten uit het omringende platteland. De uitvalswegen waar deze nieuwe winkelbuurten waren ontstaan, waren dan ook verbindingpunten tussen stad en platteland.

Herman Coppens onderzoekt in 'Een arme eend in de vreemde bijt. Het overheidsop-treden tegenover binnenlandse migranten in de regio Antwerpen tijdens het late Ancien Régime (ca. 1550 tot 1790)', *Taxandria*, 81 (2009) 137-175 de houding van overheden ten overstaan van binnenlandse vreemdelingen in de vroegmoderne periode. Op basis van normatieve bronnen geeft hij een overzicht van de verschillende regelgevingen. Ondanks alle pogingen tot uniformering bleven twee systemen – geboorteplaats of verblijfplaats als domicilie van onderstand en het al dan niet uitgeven en aanvaarden van borgbrieven – naast elkaar bestaan. In het genoemde themanummer wijst Anne Winter er in 'Migratiebeleid en economische verandering: nieuwkomers en armenzorg in Antwerpen, 1750-1900', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 99-128 op dat in de negentiende eeuw de nationale wetgeving meer mogelijkheden bood om zorguitgaven voor inwijkelingen te recupereren van hun plaats van herkomst. Het resultaat was een versoepeling en toename van de immigratie, zonder dat de stad voor de bijhorende zorgkosten diende op te draven.

In hetzelfde artikel toont Anne Winter tevens aan dat het aantrekken van nieuwe migranten noodzakelijk was voor het functioneren van de arbeidsmarkt in het negentiende-eeuwse Antwerpen. De heropening van de Schelde en de uitbouw van de haven vroegen om een grote instroom van vreemdelingen. Steden zogen echter niet altijd en overall migranten aan. Paul Brusse wijst in 'De bevolkingsdaling in Middelburg, Vlissingen en Zierikzee aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Een ramp voor Zeeland?', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, 54 (2009) 59-70 op de dramatische ontstedelijking in Zeeland tussen 1750 en 1850. Het platteland deed het op demografisch vlak veel beter, maar niet dankzij de toevloed van rijke stedelingen. Een sterke bloei van de landbouwsector zorgde ervoor dat het stedelijk verval kon worden gecompenseerd. In zijn artikel "Los zand". Margi-

nalen op de Veluwe', *Arnhem de genoeglijkste*, 29 (2009) 103-125 bekijkt Frans Thuijs de sociale implicaties van 'falende' migratie in de vroeg achttiende-eeuwse Veluwe. De auteur volgt de berechting van een groep migranten die een hele reeks diefstallen hadden gepleegd. Armoede en een gebrek aan integratiemogelijkheden zorgden ervoor dat migranten gingen zwerven. De escalatie van deze overlast stimuleerde op zijn beurt een nauwere samenwerking tussen de verschillende jurisdicties.

Saartje Vanden Borre heeft in 'Union et fraternité: verenigingen van Belgische migranten in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 39:3-4 (2009) 369-404 aandacht voor het sociale aspect van migratie. Zij keek naar Belgische migranten die tijdens de economische crisis van de tweede helft van de negentiende eeuw naar Noord-Frankrijk trokken. Deze migranten zochten elkaar op in dezelfde cafés en verenigingen en vestigden zich in dezelfde wijken en straten. Toch was er ook sprake van sympathie voor hun Franse omgeving. Dit hybride karakter van hun sociaal-cultureel leven vergemakkelijkte het integratieproces van deze grote groep migranten. Els Vervloesem toont in 'De Chinese ondernemers op Katendrecht (1914-1940)', *Rotterdams jaarboekje* (2009) 263-289 aan hoe de Chinese migrantengemeenschap op het Rotterdamse Katendrecht zich ontwikkelde in de eerste helft van de twintigste eeuw. Voor heel wat Chinese ondernemers werd het een succesverhaal, maar de gewone zeelui waren met handen en voeten gebonden aan de logementhouders en scheepsagenten. De economische crisis op het einde van de jaren dertig en het veranderde overheidsbeleid bracht velen onder hen in de illegaliteit en tot de bedelstaf.

De positie van joodse gemeenschappen in Belgische steden kwam in 2009 in drie bijdragen aan bod. Philippe Schreiber benadrukt in 'L'immigration juive à Bruxelles au XIXe siècle: le cas du quartier de Cureghem', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 190-210 de eigenheid van de joodse immigratie vanuit Nederland, een lang onderschatte migratiestroom in België. Velen kwamen terecht in Cureghem (Anderlecht), waardoor het aantal joodse instellingen daar toenam. Ze trouwden meestal met streekgenoten en hielden vast aan hun eigen gebedshuizen. Eén van hun belangrijkste beroepsactiviteiten was colportage. Dat bemoeilijkte de integratie (door lange afwezigheid van huis) en bezorgde hen een slechte reputatie. Veerle Vanden Daelen onderzocht in 'Van migrantengroep tot religieuze minderheid: Joden in Antwerpen in de twintigste eeuw', *Noordbrabants historisch jaarboek*, 26 (2009) 211-241 de motivaties van joden om naar Antwerpen te migreren en het integratieproces in de stad. Voor velen was Antwerpen slechts een tussenstop op weg naar Amerika. Andere nieuwkomers, vooral orthodoxe joden, kozen echter bewust voor de Scheldestad omwille van haar orthodoxe faciliteiten. Ook de mogelijkheden in de diamantsector en de vrij liberale migratiepolitiek speelden een rol. Geografisch clusterden de inwijkelingen (vooral de praktiserende joden) samen. Na de Tweede Wereldoorlog heeft de orthodoxie zich versterkt, waardoor joods Antwerpen geëvolueerd is van een migrantenminderheidsgroep naar een religieuze minderheidsgroep.

Ook Herman Van Goethem bestudeerde de Antwerpse joden. Hij raadpleegde daarvoor de politieverlagen van de eerste grote jodenrazzia in België op 15 en 16 augustus 1942. Uit 'In de spiegel van politieverlagen: De Antwerpse Jodenrazzia van 15-16 augustus 1942', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*,

175 (2009) 509-540 blijkt dat het hoofdcommissariaat het Duitse order zonder details doorgaf aan het ondergeschikte politiekorps. Omwille van de vlotte samenwerking met de Antwerpse politieoverheden en de afzijdige houding van de burgemeester en de procureur des konings zou de bezetter nog regelmatig een beroep doen op de Antwerpse politie.

Het sociale weefsel

Op basis van grondig bronnenonderzoek probeert Hendrik Callewier aanvullingen te geven en nuanceringen te maken bij James Murray's bevindingen voor het laatmiddeleeuwse notariaatwezen in Vlaanderen. In tegenstelling tot Murray stelt Callewier in 'Het Kortrijkse notariaat tijdens de late middeleeuwen (1287-1531)', *De Leiegouw*, 51 (2009) 35-46 dat het notariaat in deze kleine stad reeds voor 1531 succes kende. Een nadere studie van deze notarissen toonde vervolgens aan dat ze in tegenstelling tot hun Brugse tegenhangers uit die tijd lokaal werden gerekruteerd, een lagere opleiding hadden genoten en zelden voltijds als notaris werkten. Die vaststellingen spreken het geclaimde succes van het Kortrijkse notariswezen enigszins tegen.

Koen Van der Bracht behandelt dezelfde periode in het artikel 'Prostitutie en zelfmoord in de Dendersteden Dendermonde, Aalst, Ninove en Geraardsbergen tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)', *Land van Aalst*, 61 (2009) 241-271. Hij onderzoekt echter marginaal gedrag in het graafschap Vlaanderen. Met een gedetailleerd overzicht van de belangrijkste historiografische debatten en van het gebruikte bronnenkorpus, vormt dit artikel een uitgebreide inleiding op de vooropgestelde analyse van de invloed van demografische en economische evoluties op marginaal gedrag in de vorm van prostitutie en zelfmoord.

Toen in de vroege zeventiende eeuw in Diest prins Philips Willem van Nassau werd begraven, de oudste zoon van Willem van Oranje, kreeg de Mechelse steenhouwer Lijbert van Eeghem de opdracht om de grafsteen te kappen. In het artikel 'Monumentum Illustrissimi Principis Philippe Guileelmi: De Mechelse steenhouwer Lijbert van Eeghem en de grafzerk van prins Philips Willem van Nassau (1619)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 113 (2009) 213-229 bespreken François Van der Jeught en Petra Vanhoutte de keuze voor de Mechelaar. Uit hun onderzoek blijkt dat de naaste vertrouwelingen van de prinsen Philips Willem en Maurits van Nassau connecties in Mechelen hadden en zo bij Lijbert van Eeghem terecht kwamen. Lijbert maakte bovendien deel uit van een gerenommeerde Mechelse *cleijnstekers* familie. Hij was volgens de auteurs dan ook een evidente keuze.

In haar bijdrage 'Marktwerving of discriminatie? Spinlonen van mannen en vrouwen in de zeventiende-eeuwse Nederlandse textielnijverheid', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6.1 (2009) 53-79 onderzoekt Elise van Nederveen Meerkerk de loonverschillen tussen mannen en vrouwen in de vroegmoderne textielnijverheid. Via een kritische vergelijking van stuklonen van handspinners toont van Nederveen Meerkerk aan dat loonverschillen tussen beide seksen binnen eenzelfde sector niet noodzakelijk werden veroorzaakt door loonsdiscriminatie of productiviteitsverschillen. Sterker nog, mannen en vrouwen kregen voor hetzelfde spinwerk vaak eenzelfde stukloon. Vrouwen hadden wel minder toegang tot de beter lonende takken van de textielsector.

Ook het artikel ‘Arnhems bevolking in 1749 en eerder: een kritische beschouwing’, *Historisch jaarboek voor Gelderland* (2009) 165-178 corrigeert vastgeroeste denkbeelden. Meer bepaald corrigeert Hubert Nusteling het bevolkingscijfer voor Arnhem in 1646 en 1749. Nusteling is niet overtuigd van de accuraatheid van eerdere bevolkingsreconstructies door Menno Potjer en H.K. Roessingh. De auteur wijst erop dat beide onderzoekers het aantal aanwezige militairen in Arnhem niet of verkeerdelijk in kaart hebben gebracht. Nusteling ziet bovendien heil in de homeostatische methode, die al eerder door Rob Verhallen werd toegepast. Deze methode, die vertrekt vanuit de idee dat er een directe relatie bestaat tussen huwelijken waaruit kinderen voortvloeien en de omvang van de bevolking, zal volgens de auteur een accurater beeld opleveren van de demografische werkelijkheid van het vroegmoderne Arnhem.

Demografische transitie staan centraal in de bijdrage ‘De rol van vrouwen in de eerste demografische transitie in Nederland. Een vergelijking van twee textielsteden’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 6.4 (2009) 87-114 van Angélique Janssens. Via een kwantitatieve analyse van twee cohorten van vrouwen geboren gedurende de periode 1880-1960 voor de twee textielsteden Enschede en Tilburg, toont Janssens aan dat het juist naaisters en dienstboden waren die door een dalende vruchtbaarheid werden gekenmerkt. Nochtans wordt doorgaans aangenomen dat fabriekswerksters en hoogopgeleide vrouwen een belangrijke rol hebben gespeeld in het genereren van een moderne bevolkingstrend met een dalende fertiliteit. Wel blijkt dat vooral katholieke vrouwen beduidend minder geneigd waren om over te gaan tot geboortebeperving.

Hanneke Deleu benadert in haar artikel “Tot behoeft der ame weezen”. Het rooms-katholiek burgerlijk weeshuis van Maaseik (1729-1794), *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 88 (2009) het Maaseikse weeshuis. Deze rooms-katholieke instelling, door privé-initiatief opgericht in 1729, wordt door de auteur in al zijn aspecten onderzocht waardoor er een zeer gedetailleerd beeld van het reilen en zeilen van het weeshuis naar voren komt. Niet alleen wezen werden overigens geconfronteerd met armoedige leefomstandigheden. Stijgende voedselprijzen, en dan vooral de broodprijs, konden het stedelijke leven danig verstoren. De relatie tussen broodprijzen, burgerbevolking en politiek apparaat in het negentiende-eeuwse Brussel komt aan bod in Nicolas Verschueren, ‘L’enjeu du pain dans la première moitié du 19ième siècle’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, 39:3-4 (2009) 329-367. Hij toont aan dat de broodprijs een belangrijk discussiepunt was in het jonge België omdat de broodprijs relatief zwaarder woog op de minder bemiddelde groepen.

Politieke praktijken

In ‘De keure van Sint-Omaars van 1127: een politiek document’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 175 (2009) 185-202 betoogt Raoul Van Canegem dat de keure van Sint-Omaars van 1127, het oudst bewaarde stadsrecht van de oude Nederlanden, in de eerste plaats tot stand kwam door een toevallige samenloop van omstandigheden ten gevolge van de troonsopvolging van Karel de Goede. Willem Clito, die aanspraak wilde maken op de troon, had immers de steun van de steden nodig. Voor Sint-Omaars betekende dit een uitgelezen kans om haar stedelijke en economische belangen met betrekking tot de muntslag, het gewoonterecht en het stedelijke bestuur vrij te stellen van vorstelijke willekeur. De grote toegevingen van de vorst in de

keure van Sint-Omaars staat dan ook in schril contrast tot de latere ‘Grote Keure’ van Filips van Elzas uit de jaren 1165-1177. Deze laatste was veel meer doordrongen van het idee van vorstelijke soevereiniteit.

Marc Boone geeft in ‘Langue, pouvoirs et dialogue. Aspects linguistiques de la communication entre les ducs de Bourgogne et leurs sujets flamands (1385-1505)’, *Revue du Nord*, 91 (2009) 9-33 aan dat problemen met taal nooit aan de orde waren tijdens de regering van de Bourgondische hertogen. Slechts af en toe was er een klacht van de bevolking, omdat de hertogen doorgaans behoorlijk wat moeite deden om zoveel mogelijk onderdanen in het Nederlands te (laten) behandelen. Door hun Franse achtergrond was er natuurlijk wel sprake van een zekere verfransing van het bestuur, maar die werd nauwelijks als storend ervaren. Pas tijdens de liberale negentiende eeuw ontstond het idee dat de Bourgondiërs Franse indringers waren die de oude Germaanse vrijheden onder druk wilden zetten.

Historici wezen in het verleden al op het belang van de tandem oorlogsvoering en fiscaliteit als hefboom tot staatsvorming. Jelle Haemers en Bart Lambert wijzen in ‘Pouvoir et argent. La fiscalité d’état et la consommation du crédit des ducs de Bourgogne (1384-1506)’, *Revue du Nord*, 91 (2009) 35-59 echter op de contraproductieve en destabiliserende effecten van deze hefboom. Ze tonen aan dat het verzamelen van voldoende geld voor de Bourgondische hertogen nadelige effecten op hun politieke macht kon hebben. De vele kredieten die de staat continu moest aangaan en waarvan de herkomst vaak divers bleek te zijn, zorgden voor toegevingen op fiscaal gebied of tot de verkoop van publieke functies. Deze praktijken leidden op hun beurt tot hevig protest van de stedelijke elites in de representatieve organen. De Bourgondische fiscaliteit was met andere woorden een mes dat langs twee kanten sneed en dat de politieke macht van de hertogen en de ontluikende staat kon doen toenemen of ondergraven.

Voor de stad Tienen is voor de late middeleeuwen enkel de stadsrekening van het jaar 1470-1471 bewaard. Om deze ene rekening zo goed mogelijk te kunnen interpreteren, vergelijkt Jean-Paul Peeters in het artikel ‘De stadsrekeningen van Leuven en Tienen voor de jaren 1470-1471 in vergelijkend perspectief’, *Eigen Schoon en De Brabander*, 92 (2009) 13-44 de Tiense rekening met eenzelfde bron uit Leuven. De confrontatie van beide documenten geeft inzicht in de politieke, militaire en economische strategieën van de stad. Verder levert de vergelijking boeiende informatie op over de stad Tienen in 1470. Wel kan de auteur onvoldoende alle variabelen in beeld brengen, zoals de politieke rol van Leuven en de specifieke sociaal-culturele context van beide steden.

In 2009 werd nogal wat aandacht besteed aan politieke propaganda in het verleden. Zo keek Tine Mannaerts in “‘Hoort, hoe ’t gaet te Ghendt”. Inhoudelijke analyse van het verzamelhandschrift “Politieke en religieuze baladen en refreinen”. Rooms-katholieke teksten ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)’, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 63 (2009) 101-164 naar een codex met liederen van verschillende auteurs die tussen 1584 en 1633 werden gebundeld. De liederen komen uit het katholieke kamp ten tijde van het Calvinistische Bewind in het zestiende-eeuwse Gent. Opvallend genoeg veranderde de perceptie over sommige politieke figuren doorheen de tijd. Zo werd Willem van Oranje in het begin erg positief behandeld, terwijl hij later meer werd bekritiseerd. Alva maakte een omge-

keerde evolutie door: hij werd eerst als de kwelduivel van de Nederlanden gezien, maar kon daarna op de sympathie van de Katholieke bevolking rekenen.

Henk Borst vestigt in 'Broer Jansz in Antwerpse ogen. De Amsterdamse courantier na de slag bij Kallo in 1638 neergezet als propagandist', *De zeventiende eeuw*, 25 (2009) 73-89 de aandacht op een Antwerps schimpgedicht uit 1638 waarin de Amsterdamse courantier Broer Jansz als pion van de Republiek wordt voorgesteld. Borst toont aan dat Jansz in tegenstelling tot de kritiek degelijke, nauwkeurige en onpartijdige berichtgeving verzorgde. Wel besteedde hij iets minder tekst aan verliezen van de opstandige noordelijke gewesten dan aan andere feiten.

In de Amsterdamse schouwburg mochten eigenlijk helemaal geen politieke onderwerpen worden behandeld, met uitzondering van vredesverdragen. Kornee van der Haven toont in 'Voorzichtige propaganda in twee Amsterdamse vredespelen', *De zeventiende eeuw*, 25 (2009) 39-52 echter aan hoe bij die gelegenheden subtiel toch politieke boodschappen op het toneel werden gebracht. Twee voorbeelden uit de zeventiende eeuw illustreren dat de nadruk in deze stukken op de stedelijke belangen lag, met name handel en vrede, terwijl de rol van de stadhouder bijna volledig buiten beeld bleef.

Stein-Wilkeshuis onderzoekt in 'Deventer en het Spaans bewind (1528-1591)', *Deventer jaarboek*, 23 (2009) 33-46 de gevolgen van het Spaanse bewind op de stad Deventer tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog. De stad beriep zich in haar vroege verzet tegen de politiek van Karel V op haar oude privileges en haar economische band met het Duitse Rijk en de Hanze. Onder druk van het oorlogsgeweld transformeerden de sociale, economische, religieuze en politieke structuren van de stad, waardoor Deventer de zeventiende eeuw in zou gaan als een bescheiden garnizoensstad onder het gezag van de Republiek.

Het lot van de stad Kortrijk werd in de zeventiende eeuw dan weer in sterke mate beïnvloed door haar ligging nabij de grens tussen Spaanse en Franse gebieden. Wim Dekimpe kadert in 'De belegering van Kortrijk in 1646', *De Leiegouw*, 51.2 (2009) 189-221 de belegering tijdens de Frans-Spaanse oorlog en toont hoe de stad als speelbal van Franse, Spaanse en Noord-Nederlandse geopolitieke strategieën zichzelf trachtte te handhaven. De auteur focust hierbij voornamelijk op de vesting- en verdedigingswerken die de stad onder Spaans bewind uitvoerde om zichzelf te beschermen tegen de Franse aanvallen.

In het artikel 'Het hof van Gelder te Roermond 1580-1794. Enige aspecten van zijn geschiedenis, samenstelling en bevoegdheden', *Jaarboek Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap*, 145 (2009) 115-191 geeft G.H.A. Venner een chronologisch overzicht van de institutionele geschiedenis van het Hof van Gelre van de oprichting in 1578 tot de Franse periode. De auteur gaat in op de samenstelling van het hof, het personeel, de taken en de bevoegdheden. Vooral de intermediaire rol van het Hof tussen de Geheime Raad in Brussel en het Overkwartier van Gelre, zorgde ervoor dat het Hof van Gelre kon wegen op het wetgevingsproces.

Jeroen Duindam wil in 'Tussen tafellaken en servet. Het stadhouderlijk hof in dynastiek Europa', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 124 (2009) 536-557 nagaan hoe het hof van de stadhouder functioneerde binnen een staatsbestel waarin de soevereiniteit elders was gevestigd, namelijk bij de Staten. Duindam gaat na in welke mate de centrale kenmerken van de grote Europese hoven terug

te vinden zijn in het Oranjehof en meet dit af aan de mate waarin het hof als instituut functioneerde, elites aan zich bond, patronagenetwerken tot stand bracht en fungeerde als cultureel centrum. De positie en bescheiden grootte van het Oranjehof, bekeken vanuit dit ruimer Europees perspectief, weerspiegelde de ambivalente positie van de stadhouder binnen de Republiek. De Oranjes konden niet uitgroeien tot soevereine vorsten, maar wisten wel een circuit uit te bouwen met invloed in de hele Republiek.

Het maatschappelijk middenveld en lokaal bestuur

De Arnhemse middengroepen hadden twee eisen in het midden van de achttiende eeuw: ze wilden meer inspraak in de aanstellingen van de wethouders en ze wilden dat de Oranjes als stadhouder zouden worden aangesteld in Gelderland. Menno Potjer geeft in “Driftige mensen”. In verzet tegen het gezag in Arnhem, 1747-1750’, *Historisch jaarboek Gelderland*, (2009) 179-205 aan dat ongeveer 30 percent van de volwassen mannelijke bevolking in de jaren 1747-1749 minstens één petitie over deze eisen ondertekenden. Verder pikte de gereformeerde bevolking het niet dat sinds 1737 het klein burgerrecht toegang tot de gilden regelde voor niet-gereformeerden. Naast petitie waren er overigens ook een aantal nachtelijke rellen en werd er een clandestiene Oranjecompanie opgericht ter ondersteuning van de stadhouder.

Ook Nico De Wert gaat in ‘Wisselwerking tussen broederschappen en schepenambten in Sint-Niklaas, Vrasene en Sint-Gillis-Waas (1740-1795)’, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 112 (2009) 201-228 in op de rol van de gewone burger in het politieke bestel tijdens de achttiende eeuw. Hij verwijst daarvoor naar het werk van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam die claimt dat een hecht verenigingsleven tot democratische en goed werkende structuren leidt. De Wert bekritiseert daarbij het teleologische karakter van Putnams werk maar verder gelooft hij onvoorwaardelijk in de idee dat verenigingen met sociale activiteiten meer bijdroegen aan een democratische politieke cultuur dan andere verenigingen. Voor Sint-Niklaas beschikt De Wert spijtig genoeg over erg weinig gegevens. De Wert besluit dat op het platteland de broederschappen meer sociale activiteiten organiseerden dan in de stad, maar eigenlijk is er te weinig informatie voorhanden om dat hard te maken. Hetzelfde geldt voor de conclusie dat op het platteland de leden van broederschappen naar het schepenambt doorstroonden terwijl in stad schepenen pas na aanvaarding van hun ambt in broederschappen terecht kwamen.

De overgang van het Ancien Régime naar de negentiende eeuw kreeg heel wat aandacht in 2009. Floris Vletter ontleedde in ‘De Bataafse burgermacht als bolwerk der vrijheid. De politieke en militaire betekenis van een burgerschapsideaal’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 122 (2009) 492-507 de ideeën van de patriotten over de rol van gewapende burgers in het politieke bestel. Net als De Wert kijkt ook Vletter naar het doorstromen van personen uit het verenigingsleven naar een politiek mandaat. Maar liefst dertig van de honderdvijftig leden van de eerste nationale statenvergadering kwamen uit de lokale militieën. De schutterijen beleefden een glorieus tijd door de populariteit van republikeinse ideeën. Wel bestonden er grote verschillen tussen de diverse politieke kampen: de federalisten wilden een lokaal georganiseerde schutterij, terwijl de radicalen ijverden voor een nationaal georganiseerde burgermilitie. Uiteindelijk werd met de Franse overheersing de dienstplicht ingevoerd, wat aansloot bij de

ideeën over nationale milities. Hoewel het militair inzetten van burgers een nieuw gegeven was, sloot de nationale rekrutering aan bij de ideeën van de radicale patriotten.

Na de Franse inval werden de Orangistische regenten overal afgezet door de patriotten, en dat was volgens Henry Hermsen ook het geval in Gouda. Hij beschrijft in 'Vrijheid, gelijkheid, broederschap. Het (provisieele) Comité Civiel in Gouda, 1795-1798', *Tidings van Die Goude*, (2009) 4-11 de veranderingen in het stedelijke bestuur. De burgemeesters werden vervangen door een provisieel Comité Civiel waarvan de vergaderingen ook door burgers konden worden bijgewoond. Eind 1797 bleef er echter nog maar weinig over van deze vernieuwingen en was alles al terug bij het oude. Ook Fred Vogelzang heeft het over deze periode in 'Van Staten naar Representanten naar Provinciale Staten. De omwenteling in het gewestelijke bestuur van Utrecht tussen 1795 en 1816', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2009) 109-151, maar hij bestudeerde niet alleen het stedelijke maar ook het gewestelijke bestuursniveau. De Fransen rekruteerden hiervoor heel wat nieuwkomers uit de middens van ambachtslieden, renteniers en handelaars. Het verdwijnen van de adel uit de gewestelijke vergaderingen had bovendien tot gevolg dat het platteland niet was vertegenwoordigd op dit niveau. Pas later zou hier verandering in komen door het invoeren van nieuwe bestuurlijke indelingen. Uiteindelijk zou er echter weinig overblijven van de vernieuwingen tijdens het Franse bewind, met dien verstande dat er vanaf 1795 een niet te stoppen tendens was ingezet tot verdere centralisering van de staat. Daarmee verloren de gewestelijke bestuurder meteen ook hun machtspositie.

Hendrik Dirx beschrijft in 'Het stadsbestuur van Turnhout tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)', *Taxandria*, 81 (2009) 255-274 hoe in Turnhout in 1815 in eerste instantie het bestuur uit de Franse periode werd behouden. Tijdens de periode onder Willem I verwierf de koning het recht om de meeste leden van het stedelijke bestuur voor het leven aan te stellen. Bij de revolutie in 1830 bleven de meeste schepenen dan ook trouw aan Oranje. De Belgische Opstand in Brussel zorgde ook voor oproer in Roermond. Daarom moest volgens de bijdrage 'De overgang van Roermond naar de zijde van het Belgisch bewind 1830', *De Maasgouw*, 128 (2009) 118-129 van Jeanne M.C. Heijnen de stedelijke schutterij worden opgeroepen en werd er een burgerwacht in de stad opgericht. De Roermondse opstandelingen eisten de afschaffing van een aantal belastingen en het vertrek van de Hollandse ambtenaren die als vreemden werden aanzien. Roermond liep daarom over naar Belgische kamp. Willem I zag zijn verlies in en gaf de stad gewonnen maar op het laatste nippertje werd de stad dan toch heroverd door Nederlandse troepen, hoewel een groot deel van de stedelijke bevolking meer voelde voor het Belgische kamp.

Harm Kaal vergelijkt in 'Democratie onder druk. De reglementering van politieke manifestaties in Amsterdam tijdens het interbellum', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 124 (2009) 186-208 de reglementering van de publieke ruimte in Amsterdam en Den Haag tijdens het interbellum. Door de opkomst van de communisten en de nationaal-socialisten was er een grotere nood aan regelgeving gekomen omdat zij niet zoals de socialisten en de christen-democraten over een traditie beschikten van vreedzame optochten. Daarom kwamen er steeds meer regels om publieke optochten te controleren. In feite werd de vrije meningsuiting steeds meer uitgehold en de overheid vergrootte op die manier haar macht op het stedelijke

bestuur. Liberalen noch confessionelen verzetten zich tegen deze tendens omdat de nieuwe regels hen niet troffen.

Josje Damsma en Erik Schumacher betogen in ‘De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 124-3 (2009) 329-348 dat opportunisme en een geïsoleerde positie binnen de samenleving geen eigenschappen van de leden van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland waren, maar dat deze kenmerken grotendeels door historici zijn geconstrueerd. Door vanuit een *bottom-up* perspectief naar het Nationaal-Socialisme in Amsterdam te kijken, stellen de auteurs vast dat het lidmaatschap van de NSB eerder voortvloeide uit een samenspel van idealisme, opportunisme en het sociale netwerk waar potentiële leden deel van uitmaakten. Robby Van Eetvelde peilt in ‘De weg van de Vlaamse “daders” naar de Gestapo. De tolken van de Antwerpse Sipo-SD’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 124-3 (2009) 349-367 dan weer naar de beweegredenen van Antwerpenaars om te collaboreren met de Duitse Gestapo. De auteur onderscheidt opportunisme, ideologische collaboratie, traditionele collaboratie en voormalig verzet als de vier centrale motieven en wil zich hiermee afzetten tegenover het traditionele beeld van financieel en materieel winstbejag dat lange tijd de historiografie domineerde. Waarin en in welke mate de Antwerpse stedelijke context nu precies verschilde met andere steden, komen we echter niet te weten.

In het artikel ‘De opkomst van de Volksunie in Izegem, 1958-1976’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 146 (2009) 169-201 stelt Dries De Zaeytijd zich de vraag hoe het mogelijk is dat in een stad als Izegem, met een traditioneel sterk katholieke en in mindere mate socialistische inslag, de Volksunie als nationalistische partij een groot succes kende in 2000. De auteur zoekt de verklaring in de continuïteit vanuit de vooroorlogse Vlaams-nationalistische tradities, zoals vertegenwoordigd in het Verdinaso. Deze traditie vormde immers de basis waarop het Vlaams-nationalisme in de jaren zestig en zeventig verder kon bouwen. Figuren als Geert van Bourgois maakten hun opwachting terwijl Cyriel de Clerq nog een rechtstreekse link vormde met het Vlaams-nationalisme uit het interbellum. In “‘Dood aan de plannen van Rijkswaterstaat!’ Verlegging van de Waal bij Nijmegen?’, *Jaarboek Numaga*, 56 (2009) 87-103 beschrijft Herman Simissen hoe in de jaren zeventig het verzet rees tegen de plannen van Rijkswaterstaat om de rivier de Waal bij Nijmegen een andere bedding te geven. Het idee van Rijkswaterstaat sloot volgens de auteur aan bij negentiende-eeuwse ideeën over de maakbaarheid van het landschap. Bewoners en maatschappelijke organisaties reageerden echter fel tegen de mogelijke teloorgang van het landschap en de fauna en flora in het gebied. Het uiteindelijke succes van het volksprotest schrijft de auteur toe aan de golf van democratisering en de roep om inspraak in de jaren zeventig.

Cultuur en religie

Wim Blockmans zoekt in ‘Van Doornik naar Brussel, van Henegouwen naar Brabant’, *Arca Lovaniensis*, 37 (2009) 24-31 naar een verklaring voor Rogier van der Weydens vertrek uit zijn geboortestad Doornik naar Brussel rond 1435. Waarschijnlijk speelde de groei van Brussel als residentie van de Bourgondische hertogen hierin een rol. Hierdoor kende Brussel namelijk op cultureel vlak een enorme dynamiek die Doornik niet

kon evenaren. Daarnaast speelde mogelijk ook de Brusselse afkomst van zijn vrouw een rol. Dominique Vanwijnsberghe stelt in het artikel ‘De Doornikse wortels van een meester van het Pathos’, *Arca Lovaniensis*, 37 (2009) 64-81 de vraag welke rol de omgeving Doornik had op de ontwikkeling van Rogier van der Weyden als schilder. Doornik telde tijdens de veertiende en vijftiende eeuw verschillende vooraanstaande schilders, die we kennen uit geschreven bronnen, en ook de boekverluchting maakte er een zekere bloei door. Verder waren er ook nauwe samenwerkingsverbanden tussen beeldhouwers en schilders. Tenslotte merkt Vanwijnsberghe nog op dat er in Doornik een aantal gerenommeerde edelsmeden actief waren. Het artikel schets een goed beeld van de kunstproductie in Doornik maar slaagt er spijtig genoeg niet in duidelijk te maken hoe dit alles nu Rogier van der Weyden heeft beïnvloed.

Hendrik Callewier belicht in het artikel ‘De omgekeerde wereld van de Brugse Ezelspaus, een omstreden aspect van de laat-middeleeuwse kerkelijke feestcultuur’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 12 (2009) 175-194 de geschiedenis van het Ezelsfeest voor de lage geestelijkheid in Brugge. Het Ezelsfeest wordt daar voor het eerst vermeld in 1406, maar in de loop van de vijftiende eeuw kwam er steeds meer kritiek op de godslasterende en onzedelijke gebruiken die ermee gepaard gingen. De kerkelijke autoriteiten ondernamen daarom aan het einde van de vijftiende eeuw pogingen om het feest af te schaffen, wat uiteindelijk definitief lukte in het begin van de zestiende eeuw. De afschaffing moet geplaatst worden tussen een geheel van reformatieve maatregelen, zoals bijvoorbeeld het verstrengen van het celibaat.

Ook de schilder Marcus Gerards moeten we in het zestiende-eeuwse Brugge situeren. Volgens Brecht Dewilde was hij de enige schilder wiens naam in boedels als auteur van schilderijen werd vernoemd. In ‘Het sociaal kapitaal van Marcus Gerards’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 146 (2009) 309-346 toont hij aan dat Marcus Gerards deel uitmaakte van het humanistennetwerk rond Ortelius. Dat had te maken met feit dat schilders vanaf het einde van de zestiende eeuw pogingen ondernamen om los te komen van de ambachten en aansluiting zochten bij dichters en geleerden. Niet alleen leverde een dergelijk netwerk opdrachten op, ook het culturele kapitaal speelde dus een rol.

In het interessante artikel “Daer en is geen liefde of barmherticheyt in ons”. Percepties over criminaliteit en criminaliteitsberichtgeving in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 6 (2009) 5-26 gaat Maarten Franck op zoek naar de impact van de vroegmoderne media op het onveiligheidsgevoel in Antwerpen en Gent. Opvallend is de vaststelling dat er in de Nederlanden veel minder over criminaliteit werd bericht dan in naburige landen. Op basis van sententies, kranten en moordliederen komt de auteur tot de conclusie dat morele rechtvaardigheid belangrijker was dan feitelijke schuld. Angst voor gerecht en god stonden dan ook centraal in de berichtgeving over criminaliteit. Pas tijdens de achttiende eeuw verwierf de berichtgeving iets meer onafhankelijkheid van kerk en staat.

Voor de bijdrage ‘Koekeloeren op de “paepse” religie. Gereformeerde reizigers en hun visie op de katholieke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1675-1750)’, *Trajecta*, 18 (2009) 81-103 doorpluisde Gerrit Verhoeven onuitgegeven zeventiende- en achttiende-eeuwse reisverhalen van Hollandse burgers. In het bijzonder nam de auteur

hun beschouwingen over de Katholieke cultuur, waarmee ze tijdens hun ‘somertogtjes’ doorheen de Zuidelijke Nederlanden werden geconfronteerd, onder de loep. Hij stelde vast hoe fascinatie eerder dan afgrijzen als rode draad door de reiservaringen liep, en dat confessionele spot en polemiek grotendeels achterwege bleven. Reizigers toonden zelfs gebiologeerd belangstelling voor de barokke processies, ceremonies en religieuze kunst, Calvijns afgrijzen van de roomse beeldencultus en heiligenverering ten spijt. Daarmee onderschrijft de auteur Willem Frijhoffs ideeën over de ‘omgangsocumene’ in de Republiek.

Wandelen, flaneren en ander deftig vermaak komen aan bod in Laurent Turcots ‘Entre promenades et jardins publics: les loisirs parisiens et londoniens au XVIIIe siècle’, *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 87 (2009) 645-663, die de wederzijdse beïnvloeding tussen Londen en Parijs in de aanleg van publieke tuinen en parken onder de loep neemt. Niet alleen inspireerde de zeventiende-eeuwse blauwdruk van de Tuilerieën het ontwerp van *Saint-James Parc*, maar ook in de achttiende eeuw waren de kruisbestuivingen tussen de aanleg van de *allées-promenades* in Parijs en de Londense *pleasure gardens* (Vauxhall & Ranelagh) opmerkelijk. Jammer genoeg klinkt die laatste vergelijking niet altijd even solide. Was de Parijse *Foire Saint-Germain* geen beter doorslagje van het Londense model?

Martine Vermandere onderzoekt in ‘Liefdadigheid naar vermogen? Brusselse filantropische verenigingen als pioniers van de vakantiekolonies aan zee (1886-1914)’, *Brood & Rozen* (2009) 25-38 hoe progressief-liberale organisaties uit Brussel zoals de *Marçunvins* of de *Cercle le Progrès* in de late negentiende eeuw als eersten ijverden voor sociaal toerisme voor berooide arbeiderskinderen in de strijd tegen tuberculose. Dankzij de steun van filantropen verschenen de eerste vakantiekolonies aan de kust, in de Ardennen en in de Kempen. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam ook de regering in actie. Jammer genoeg focust Vermandere haast volledig op de institutionele context, terwijl ook het sociale programma, het educatieve plaatje en de ideologie achter die vakantiekolonies meer aandacht verdienen.

Donald Weber beschrijft in “Le souci du pittoresque”. Wielertoerisme en de bescherming van het landschap, 1895-1914’, *Brood & Rozen* (2009) 55-81 het ontstaan van de eerste Belgische wielerverenigingen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Hij toont in zijn bijdrage mooi aan hoe de stedelijke burgers die toetraden tot deze verenigingen, streefden naar een herwaardering van de natuur. Wel lagen geen ecologische motieven aan de basis van dit streven naar natuurbescherming, maar esthetische en nationalistische motieven. Op die manier verschilde de strijd voor het natuurbehoud toen fundamenteel van vandaag.

In ‘Darwin en Haarlem. Over vertalers, lezers en tulpen’, *Haerlem Jaarboek* (2009) 59-72 onderzoekt Boudien de Vries hoe Darwins baanbrekende evolutietheorieën werden ontvangen in het negentiende-eeuwse Nederland. Hoewel er al snel een Nederlandse vertaling van *On the origins of species* verscheen en het boek stevige polemieken losmaakte in landelijke bladen, las in Haarlem – blijkens de uitleenregisters van het *Leesmuseum* – haast niemand Darwin. Spijtig genoeg peilt de Vries niet naar de oorzaken achter die lauwe interesse.

Zowel tijdens als na de Tweede Wereldoorlog werden in de omgeving van Nijmegen veel monumenten opgericht ter herdenking van gesneuvelde soldaten en andere slacht-

offers. Volgens L. Ewals, ‘Oorlogsmonumenten van Jac Maris’, *Jaarboek Numaga*, 56 (2009) 129-153 was Jac Maris één van de belangrijkste beeldhouwers van deze monumenten in de regio Nijmegen. Maris geeft een overzicht van de monumenten uit het oeuvre van Jac Maris, en onderzoekt de rol die deze opdrachten speelden in zowel de artistieke ontwikkeling als de financiële situatie van de kunstenaar.

Beeld van de stad

De Waal, de kade en het rivierlandschap maakte als ruimtelijk kader een prominent onderdeel uit van de stedelijke historische cultuur en het zelfbeeld van Nijmegen. Het artikel van André Stufkens “‘Al dat water een zee ... een zéé!’ De Waal bij Nijmegen als muze’, *Jaarboek Numaga*, 56 (2009) 61-79 biedt een chronologisch overzicht van de rol van de rivier de Waal in de verbeelding over Nijmegen in diverse kunstvormen vanaf 1400. De bijdrage van Toon Bosch in hetzelfde jaarboek gaat eveneens in op de beeldvorming rond Nijmegen en zijn rivier. In ‘Nijmegen en zijn “gryze Stroomgod”. Hoog water, strenge vorst en calamiteuze watersnoden, 1781-1861’, *Jaarboek Numaga*, 56 (2009) 33-52 focust de auteur op de periode 1781-1861, een rampperiode waarin de stad frequent werd geconfronteerd met winterse watersnoden, dijkdoorbraken en zware ijsgang. Hoewel deze ‘ijstijden’ een breuk met de normaliteit veroorzaakten, merkt Bosch op dat deze evengoed een dynamische omgang met de rivier tot stand brachten: de bevroren rivier werd het toneel van winterse spelen en kermissen.

Een meer analytische bijdrage over de beeldvorming rond steden is terug te vinden in ‘Venetië in de ogen van pelgrims: stedelijkheid en stadservaring in laatmiddeleeuwse reisverhalen uit de Nederlanden’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, 122 (2009) 134-147 van Peter Stabel. Uit dit onderzoek naar de representatie van de Venetiaanse stedelijkheid in de reisverhalven van Jeruzalemvaarders, blijkt dat de perceptie van de stad werd verbonden aan de perceptie van de stedelijke samenleving en de beleving van de stad. De stad werd ervaren als een levend organisme: een verzameling van individuele ruimtes met sociale, economische, politieke en religieuze activiteiten. Hierbij speelde de persoonlijke beleving en het referentiekader van de pelgrims een grote rol. Van een vast canon van straatnamen, huizenblokken of gebouwen was bij de beschrijving van de stad nog geen sprake.

In het artikel M. Mairlot en J. Delhaxhe, ‘De l’EhMAHL au Grand Curtius en passant par le Méga-Musée: une histoire bien Liégeoise’, *Bulletin de la Société Royale le Vieux-Liège*, 326-327 (2009) 405-430 krijgen we een levendig verslag over de strijd van de Société Royale de Vieux-Liège en S.O.S. Mémoire de Liège voor het behoud van het huizenblok dat bestemd was voor de huisvesting van het nieuwe stedelijke museum. Het huizenblok bevatte immers enkele waardevolle gebouwen uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Volgens het aanvankelijke plan zouden de oorspronkelijke structuren grondig worden aangepast en een deel zou zelfs moeten worden afgebroken voor de aanleg van een glazen gebouw. Na bijna twee decennia van onderhandelen is uiteindelijk toch gekozen voor een concept met meer respect voor de originele structuur en atmosfeer van het huizenblok.

Willem Frijhoff publiceerde in 2009 de bijdrage ‘Hoe cultuurhistorisch is de Geschiedenis van Nijmegen?’, *Jaarboek Numaga*, 56 (2009) 162-168 waarin hij de recente *Geschiedenis van Nijmegen* onder de loep neemt. Daarbij merkt Frijhoff terecht op

dat nogal wat cultuurhistorische thema's geen plaats hebben gekregen in dit overzichtswerk. Hij suggereert daarom een vervolg te schrijven waarin een aantal van deze onderwerpen – zoals de materiële cultuur, het alledaags erfgoed, de levensstijl van de bewoners van de stad en typische gebruiken en tradities – een plaats krijgen. Jan Hein Furnée velt in zijn review 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad. Vijftien stadsbiografieën in perspectief', *De negentiende eeuw*, 33 (2009) 96-122 een oordeel over de behandeling van de negentiende eeuw in vijftien recente Nederlandse stadsbiografieën. Volgens hem is er tot nog toe weinig aandacht geweest voor de rol van stadsbesturen in economische en culturele ontwikkelingen, de creatie van klasse- en genderrelaties op het vlak van vrijetijdsbesteding en het gevarieerde karakter van de stedelijke ruimte in al haar facetten. Daarnaast lijkt er een te grote éénvormigheid in de besproken werken en tegelijkertijd een gebrek aan een overkoepelende visie. Jan Hein Furnée roept daarom op tot het overstijgen van deze hokjesgeest.